

KLASSİK İRS
КЛАССИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ
CLASSICAL HERITAGE

Агафánгел (Агатánгел) Ефíмович Крýмский (3 [15 января 1871, Владимир-Волынский, Волынская губерния – 25 января 1942, Кустанай, Казахская ССР) – российский, украинский и советский историк, писатель, переводчик, востоковед, тюрколог и семитолог. Один из учредителей (1918) и академиков Академии наук (АН) Украины. В 1892 г. окончил Лазаревский институт восточных языков в Москве, в 1896 г. стал выпускником историко-филологического факультета Московского университета. Более двух лет совершенствовал знание арабского языка в Ливане. Затем почти двадцать лет работал в Лазаревском институте восточных языков профессором кафедры словесности и истории мусульман.

А. Крымский – активный участник украинской национальной жизни конца XIX столетия. С 1918 г. – действительный член Украинской Академии наук. С 1921 г. возглавлял Институт украинского научного языка ВУАН. С этого времени вплоть до 1941 г. (с перерывами) одновременно заведовал кафедрой Киевского государственного университета.

В исторических исследованиях был непримиримым оппонентом М. С. Грушевского, считал его работы тенденциозными, основанными на недостоверных источниках. Внес значительный вклад в изучение языка и культуры крымских татар.

С конца 1920-х годов подвергался гонениям как «буржуазный националист», однако после присоединения Западной Украины в 1939 г. был восстановлен во всех должностях, совершил ряд поездок на Западную Украину. Несмотря на то, что в 1941 г. Крымский в знак его прошлых заслуг перед наукой был награжден орденом и было торжественно отмечено его 70-летие, 20 июля того же года он был арестован по обвинению в участии в украинской националистической организации. Уже 30 октября он был доставлен в тюрьму Кустаная, где умер в тюремной больнице.

ARZU HACIYEVA (Azərbaycan)*

AKADEMIK AQA FANGEL KRIMSKI VƏ ONUN SON ƏSƏRİNİN TALEYİ

Xülasə

Akademik Aqafangel Krımski (1871-1942) şərqşünaslıq elminin dünyamiqyaslı parlaq simalarındandır. Alim şərqşünaslığın müxtəlif sahələrinin bilicisi, ərəbşünas, semitoloq, iranşünas, türkoloq idi. Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyəti haqqında elmi

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Fəlsəfə İnstitutu, “Azərbaycan fəlsəfə tarixi” şöbəsinin müdiri, fəlsəfə elmləri doktoru. E-mail: arzuhaciyeva@mail.ru

araşdırmalar onun yaradıcılığında xüsusi yer tutub. O, Ukrayna azərbaycanşünaslığının təməlini qoymuşdur. Akademikin Yaxın və Orta Şərqə dair Brokhaus-Yefron və Qranat ensiklopediyalarında dərc edilən yüzlərlə məqaləsinin keyli hissəsi Azərbaycana aiddir. 1931-ci ildə Qranat ensiklopediyasında çap edilən “Türk ədəbiyyatları” məqaləsinə daxil etdiyi ayrıca oçerkdə o, özünün çoxillik tədqiqatlarına əsaslanaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında ətraflı təsəvvür yarada bilmişdir. Bununla belə, Krımskinin zəngin irsinin ən qiymətli incisi fundamental “Nizami və onun müasirləri” monoqrafiyasıdır. 1941-ci ildə Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinə hazırlıqla əlaqədar SSRİ EA Azərbaycan Filialının sifarişi ilə yazdığı bu əsər müharibənin başlanması, alimin repressiyaya uğraması üzündən yalnız 40 ildən sonra, 1981-ci ildə, artıq dahi şairin 840 illiyində işıq üzü görə bilmişdir. Məqalədə alimin bioqrafiyası bu son şədəvrinin qərribə taleyi fonunda iki: intellektual və ekzistensial müstəvidə nəzərdən keçirilir. Burada həm də A.Krımskinin tədqiqat konsepsiyası və metodu təhlil edilir. “Dahi azərbaycanlı” adlandırdığı Nizamının farsdilli irsində türk ruhunun təzahürlərini aşkara çıxarmasında onun tarixə və şəxsiyyətə baxışı öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *A.Krımski, “Nizami və müasirləri”, Ukrayna Azərbaycanşünaslığı, şərqşünaslıq, türkoloq, dil, repressiya, tarixi proses, şəxsiyyət, fəlsəfi metod, tədqiqat konsepsiyası.*

Giriş

Dünyada mövcud olan bütün şeylər kimi hər bir əlyazması, yaxud kitab yarandığı andan (hətta müəllifin beynində hələ rüşeym halında olan ideyasından) başlayıb, əbədi zamana uzanan, sonu görünməyən dolanbac yollarla irəlilədiyi səyahətində uğur və uğursuzluqlar, xoşbəxtlik və faciələrlə üzləşir, parladdığı, solub yıprandığı vaxtlar olur, tarixin hansısa bir qaranlıq, tərs döngəsində itə, unudula bilir, hətta əsrlər sonra yenə yada düşür, sanki kəşf edilir və yoluna davam edir.

Akademik Aqafangel Krımskinin (1871-1942) azman zəhmətinin, bilik və düşüncələrinin nəticəsi olub, tədqiqatçı ilhamının vüsətindən doğan “Nizami və onun müasirləri” adlanan sonuncu əsərinin bəxtinə də özününkü kimi qərribə tale yazılıbmış. Sözün əsl mənasında dahi alim və elm fədaisi haqqında bu məqalədə bizə onun “dahi Azərbaycan şairi haqqında dünya şərqşünaslığının ən mühüm əsərlərindən” (Алиев, 1981: 22) sayılan məhz bu fundamental kitabı, nəhəng “sonbeşiyi” bələdçilik edəcək, yaxud musiqi dili ilə desək, söhbətimiz həmin əsərin Azərbaycan məqamı (ladı) üstündə köklənəcəkdir.

1. İstedadın gücü və miqyası

Keçən əsrin 30-cu illərinin axırlarında Nizami Gəncəvinin 1941-ci ildə keçiriləcək 800 yubileyinə ciddi hazırlıqlar gədirdi. 1939-cu ilin yayında SSRİ EA Azərbaycan filialı “Nizami və onun müasirləri” mövzusunda 10 çap vərəqi həcmində əsər yazmaq təklifi ilə, daha doğrusu, rəsmi sifarişlə A.Y.Krımskiyə məktubla müraciət edir və müqavilənin mətnini onun yaşadığı Zveniqorodkaya (Çerkas vilayəti) göndərir. Müqavilənin birinci bəndinə görə, iş elə həmin ilin 20 oktyabrı üçün hökmən tamamlanıb təhvil verilməli idi. Alim azərbaycanlı həmkarlarına dərhal qəti cavab yazıb onları aldatmaq istəmədiyini, bu cür “ciddi, məsuliyyətli əsər”

üçün ona azı on ay lazım olduğunu bildirir və şərtləri imzalamaqdan imtina edir (Полонський-Василенко, 1997a:152). Lakin sentyabrda o, Bakıdan qəflətən teleqram alır: “Sizin şərtləriniz qəbul edilmişdir, tez bir zamanda işə başlayın”. “Nə etmək olar! Başladım...” (Полонський-Василенко, 1997b:157) deyərək A.Krımski gərgin iş qrafikinə keçir, ahıl yaşına, səhhətindəki problemlərə baxmayaraq özünə istirahət vermədən işləyir və nəzərdə tutulandan iki dəfədən də artıq həcmdə əsər ortaya qoya bilir. Azərbaycan alimlərinin düşünüb-daşındıqdan sonra ona ikinci dəfə müraciət etmələrinin səbəbi isə aydındır. O illərdə dahi şairi qoynunda yetişdirən təkcə vətəni Azərbaycanın deyil, bütövlükdə XII əsr müsəlman Şərfinin ədəbi-mədəni mühitinin geniş elmi mənzərəsini ilk mənbələr əsasında, üstəlik belə qısa müddətdə hərtərəfli, müfəssəl şəkildə canlandırmaq iqtidarında olan ikinci bir şəxs sadəcə mövcud deyildi...

Müstəsna istedad və ensiklopedik zəka sahibi, hər mənada unikal şəxsiyyət olan dünya şöhrətli alimin irsinə həтта ötəri nəzər salarkən belə onun yorulmaz yaradıcı fəaliyyətinin miqyası qarşısında heyrətlənməyə bilmirsən. Şərqsünaslığın müxtəlif sahələrinin bilicisi, ərəbşünas, semitoloq, iranşünas, türkoloq alim slavistika (slavyaşünaslıq), o cümlədən ukraynaşünaslıq elminə də böyük töhfələr vermişdir. Gənc yaşlarından yazıçı, şair, tərcüməçi kimi tanınırdı. Xüsusilə Lazarev institutunu və Moskva universitetini bitirəndən sonra Suriya və Livanda elmi əzamiyyətdə olduğu müddətdə (1896-1998-ci illər) yerli sakinlərin həyat-məişəti, fikir-düşüncə tərzini, adət-ənənələri ilə bilavasitə canlı tanışlıqdan aldığı dərin təəssüratları onun bədii, poetik irsinə sirayət edərək Şərq ruhu ilə doldurmuşdur. Üç hissəli “Palma budaqları” (1901) adlanan şeirlər toplusu Ukrayna ədəbiyyatına Şərq ab-havasını gətirərək onu yeni mövzu və motivlərlə zənginləşdirmişdir. O, “Andrey Laqovski” adlı romanın, povest və novellaların müəllifidir. 1972-1974-cü illərdə Kiyevdə ukraynaca nəşr edilən təkcə ədəbi-bədii əsərləri beş cildi əhatə edir. Ukrayna yazıçısı, publisisti İvan Franko (1856-1916) A.Krımskini “ədəbiyyatımızda peyda olan müstəsna dərəcədə orijinal bir hadisə” kimi səciyyələndirmiş, yazdığı bütün janrlara öz “mən”i ilə gələn novator ədib kimi ona yüksək dəyər vermişdir (37).

A.Krımski elm sahəsində təşkilati fəaliyyəti ilə də tanınmışdır. 1918-ci ildə Moskvanı tərk edib doğma Ukraynaya, Kiyevə qayıtdığı vaxtdan başlayaraq burada elmin inkişafı sahəsində misilsiz işlər görmüşdür. V.İ.Vernadski ilə birlikdə Ukrayna Elmlər Akademiyasının təməlini qoymuş alim əvvəlcə, getman Pavel Skoropadskinin təsis etdiyi Ukrayna Akademiyasında elmi katib, sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Ümumukrayna EA-nın katibi (1920-1928) olmuşdur. Akademiyanı faktiki olaraq o, idarə edir, təşkilati işin bütün ağırlığını çiyinlərində daşıyırdı. Ölkənin siyasi cəhətdən ən mürəkkəb vaxtlarında, qeyri-sabit situasiyalarda, qıtlıq illərində öz prinsipliyyəti, diplomatik taktı ilə Akademiyanın başının üstünü kəsdirən ləğv olunmaq təhlükələrinin qarşısına ala, onu həyatda saxlaya bilmişdir. Xalq arasında akademiyanı nahaqdan Ukrayna yox, “Kırım (ukraynaca “Кримська”, rusca “Крымская”) akademiyası” adlandıraraq zarafat etmirdilər. O, doğma akademiyasının “dəyişilməz” elmi katibi olmaqla yanaşı, eyni zamanda ÜUEA-nın

Ukrayna elmi dili institutunun direktoru, Akademiyanın tarix-filologiya şöbəsinin rəhbəri, Canlı Ukrayna dili lüğətinin tərtib edilməsi üzrə komissiyanın, Dialektologiya komissiyasının və Orfoqrafiya üzrə Komissiyanın sədri, Kiyev universitetində kafedra müdiri, ümumdünya tarixi kafedrasının professoru, Ərəb-İran filologiyası kabinetinin rəhbəri kimi bir çox digər vəzifələrdə çalışmışdır.

Lakin Krımski hər şeydən əvvəl böyük tədqiqatçı, doğma zəmini, ən çox sevdiyi elmi istiqamət isə hər halda şərqşünaslıq idi. Bunu onun yazışmalarından da oxumaq olur. V.V.Bartolda məktubunda (17 oktyabr 1925-ci il) elmi-təşkilatçılıq işləri ilə hədsiz yükləndiyinə görə şərqşünaslığa az vaxtı qaldığından giley notları eşidilir, “Mən nə vaxt, nəhayət, yalnız şərqşünaslıqla nəfəs ala biləcəyəm?!” deyərək daxili narahatlığını gizlətmir (Гурницкий, 1980: 141). Bir başqa məktubunda isə ölüm yaxınlaşdıqca bu sahədə işləmək arzusunun onda get-gedə daha qısqancılıqla baş qaldırdığından danışır, yarımçıq qalmış əsərlərini tamamlamaq istədiyini dilə gətirirdi.

Təəccüblü deyil ki, alimin müəllifi olduğu mindən artıq müxtəlif səciyyəli elmi əsərlərin yarından çoxu (çap olunmayanları da az deyildir) Yaxın və Orta Şərq ölkələri və xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyətinə, dil və dilçilik problemlərinə həsr edilmişdir. Şərqşünaslıqda böyük nüfuzunu tərcümə sahəsindəki fəaliyyətinə də aid etmək olar. Müsəlman Şərqi mütəfəkkirlərinin əsərlərini ərəb, fars, türk dillərindən Ukrayna dilinə çevirmişdi. Bunların arasında Əntər, əl-Məərrinin şeirləri, əl-Fərabinin şərhlər əlavə olunmuş fəlsəfi traktatı, Cami, Sədi, Xəyyam, Hafiz poeziyasından nümunələr, Firdovsinin “Şahnamə”si, Mehri-xatunun, Uşaq-ligilin əsərləri vardır. Bir çoxları Qurani, L.N.Tolstoyun təbiri ilə desək, “Krımski üzrə”, yəni onun tərcümələri vasitəsilə öyrənilirdilər (Крымский, 1902).

Əslində alimin elmi araşdırmalarına xas olan geniş əhatəlilik, yenilik, elmi əsaslılıq xeyli dərəcədə ilk, orijinal mənbələrdən bəhrələnməsinə imkan verən Qərbin və Şərqi onlarla canlı və klassik dillərini mükəmməl bilməsindən qaynaqlanırdı. Bəzi mənbələrdə bunların sayının 60-ı keçdiyi, bəzilərdə isə daha çox, 80-100 arasında olduğu göstərilir. Deyirlər ki, akademikdən bildiyi dilləri sadalamasını xahiş edəndə “Bilmədiklərimi sadalasam, daha asan olar” deyərək zarafatla cavab verərmiş. Ömrünün sonlarında, yəni yetmiş yaşlarında abissiniya (efiop), babil dillərini öyrənirdi. Arxivindəki rus və Ukrayna dillərində variantları olan “Efiop ədəbiyyatının tarixi” adlı əlyazması efiopt dilinə həvəsinin səbəbini aydınlaşdırır.

2. Azərbaycan A.Krımskinin tədqiqatlarında

A.Krımskinin hazırda Vernadski adına Ukrayna Elmi Kitabxanasının Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən şəxsi arxivində Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti məsələləri ilə də bağlı olan xeyli qiymətli sənəd və material vardır. Onların arasında “Azərbaycan ədəbiyyatı” başlıqlı tamamlanmamış əlyazma (F. I, iş 25512) xüsusilə diqqət çəkir. Burada onun Nəsimi, Xətai, Füzuli, Məsihi, Qasım bəy Zakir, Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzəcan Mədədov, Mirzə Fətəli Axundov, Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov, Sultan

Məcid Qənizadə, həmçinin şairə Aşıq Pəri, İran Azərbaycanı (xüsusilə Təbriz) ədəbi mühiti, Məsəd Mənsur, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Süleyman Rüstəm və b. haqqında maraqlı fikir-qeydləri öz əksini tapmışdır. A.Krımski burada “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalı və onun müəlliflərindən biri – “Bakıda heykəli olan” M.Ə.Sabiri ayrıca xatırlayır (Василюк, 2013: 91-92).

Əlyazmada A.Berjenin 1868-ci ildə Leypsiqdə nəşr etdirdiyi Azərbaycan şairlərinin əsərlərindən nümunələr gətirilir, Firudin bəy Köçərli, Salman Mümtaz Əsgərov, Yusif bəy Çəmənəminli, İsmayıl Hikmətin əsərlərinin icmalı verilir. Şərqsünaslığa dair dünyada nəşr edilən ədəbiyyatı daim izləyən A.Krımski Y.Çəmənəminlinin 1921-ci ildə İstanbulda Azərbaycan dilində işıq üzü görən “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” adlı tədqiqatını yüksək dəyərləndirir. “O qədər də böyük olmayan, amma çox lazımlı bu kitabçanı”n Avropa şərqsünasları tərəfindən təqdir edildiyini qeyd etməklə kifayətlənmiş, əsərin Avropada doğurduğu rezonansın bariz nümunəsi kimi professor Fridrix Krelitsin Vyanada çıxan jurnaldakı məqaləsinə (Kraelitz-Greifonhorst, 1921/1922) nəzər salmağı tövsiyə edir (Abdulla, Marçenko, 1972; Гумметова, 2014: 22). Xatırladım ki, Y.Çəmənəminli özü də həmin kitabında “rus müstəşriqi professor Krımski”nin Azərbaycan ədəbiyyatı barədə fikirlərinə yer vermiş, onun ədəbiyyatımız tarixini Vaqifdən başlayan Firudin bəy Köçərliyə fərqli olaraq “Vaqifdən əvvəl Xətai, Füzuli, Məsihi, Qövsü Təbrizi kimi şairlərin də Azərbaycan ədəbiyyatına məxsus olduğunu qeyd edərək” daha əvvələ apardığını vurğulamışdı (Çəmənəminli, 2005:115). Qeyd edirəm ki, o zaman görkəmli ədəbiyyatşünas alimin fundamental “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” hələ nəşr edilməmişdi və Çəmənəminli, yəqin ki, bu əsərdən xəbərsiz idi.

Bəzi tədqiqatçılar Krımskinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” əlyazmasının Kiyev Türkoloji komissiyasının nəşrini planlaşdırdığı, lakin sonucda çap edilməyən “Azərbaycana dair tədqiqatlar” məcmuəsi üçün yazıldığını güman edirlər (Василюк, 2013: 92). Əslində araşdırma göstərir ki, əlyazmadakı materiallardan alimin 1931-ci ildə Qranat ensiklopediyasında çıxan “Türk ədəbiyyatları” məqaləsində geniş istifadə edilmişdir. Mən onun SSRİ-yə daxil olan türk xalqlarından hər birinin (türk, tatar, türkmən, qazax, özbək, tatar və i.a.) ədəbiyyatı haqqında məlumat verən həmin məqaləsinə daxil etdiyi Azərbaycan ədəbiyyatının yaranması, inkişafı və müasir durumundan bəhs edən oçerki (Крымский, 1931: 362-370) nəzərdə tuturam.

Yeri gəlmişkən, akademik Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında yazdığı əsərlər tədqiq edilmiş, ukraynalı azərbaycanşünas, filoloq-tədqiqatçı V.Marçenko bu mövzuya vaxtilə bir neçə məqalə həsr etmişdir (Марченко, 1971, Марченко, 2001a, Марченко, 2001b).

Arxiv sənədləri arasında tarixi bəlli olmayan “Azərbaycan dili (lüğətlə rus dilinə tərcümə edilən hekayələr)” sərlovhəli əlyazması vardır ki, dilçilik nöqtəyindən nəzərdən əhəmiyyət kəsb edir.

A.Krımski ayrı-ayrı əsərlərində Azərbaycanla bağlı problemlərə də toxunur. Məsələn, 1925-ci ildə Kiyevdə çap olunan “İran teatri: o harada meydana gəldi və

necə inkişaf etdi” (Крымський, 1925) adlı kitabı İranla yanaşı, bizim teatr tariximizi də işıqlandırır. Burada müəllif Azərbaycanda incəsənətin bu növünün inkişafını izləyir, onun XII əsrin “keçəl pəhləvan”, “qaragöz” kimi qəhrəmanları olan kukla teatrından başlamış M.F.Axundzadənin təməlini qoyduğu Avropa tipli Azərbaycan teatrının yaranmasınadək davam edən dövrü, həmçinin xüsusi olaraq Mirzə Fətəli Axundzadənin “ölməz komediyaları” və onların Şərqdə teatr sənətinin inkişafında rolu barədə məlumat verir (Крымський, 1925: 82-86).

Krımskinin tarixi əsərlərinə gəlincə, bu araşdırmalar Azərbaycan tarixinin, xüsusilə də qədim dövrünün öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli olub, daim istinad olunan elmi mənbələrdəndir. Keçən əsrin otuzuncu illərində o, Qafqaz Azərbaycanının tarixinə dair böyük külliyyat (Истории Кавказского Азербайджана. Начиная эпохой клинописных времен и кончая эпохой иранских шахов Сефевидов) hazırlamış, təəssüf ki, buradan yalnız iki məqalə dərc etdirə bilmişdir (Крымский, 1934, Крымский, 1938). Əlamətdardır ki, onun “klassik Albaniya” adlandırdığı Şimali Azərbaycanın qədim tarixinə dair ilkin mənbələr əsasında yazdığı həmin iki məqaləsi, həmçinin digər araşdırmaları son illərdə tarixçilərin yenidən diqqətini cəlb etmiş, gündəmə gəlmişdir (Василюк, 2011: 49-62, Балагадирова, 2015, Гунджай, 2014).

Xatırladım ki, A.Krımski Yaxın və Orta Şərqlə dair Brokhauz-Yefron və Qranat ensiklopediyalarında çap edilən yüzlərlə məqalənin müəllifidir ki, onların xeyli hissəsi Azərbaycana aiddir. Alimin adlarını çəkdiyimiz və daha çox çəkmədiyimiz əsərlərinə Nizamiyə həsr olunan sonuncu monumental kitabını da əlavə etsək, onun şərqşünaslıq tədqiqatlarında Azərbaycanın xüsusi yeri və çəkisi olduğunu görürük. A.Krımskini haqlı olaraq Ukrayna azərbaycanşünaslığının pioneri hesab edirlər (36).

Nizami Gəncəvi – A.Krımski yaradıcılığının özəl mövzularındandır. O, Rusiya elmi ictimaiyyətini Nizaminin həyat və yaradıcılığı ilə ilk dəfə tanış edən alimlərdən biridir. “Nizami” başlıqlı məqaləsi hələ 1897-ci ildə Peterburqda Brokhauz və Yefronun “Ensiklopedik lüğət”inin 41-ci yarımildində (Крымский, 1897: 58) çapdan çıxmışdı, sonradan həmin məqaləni düzəliş və əlavələrlə özünün məşhur “İran və onun ədəbiyyatı tarixi”nin təkmilləşdirilmiş nəşrlərinə (1900, 1906, 1912) bir fəsil kimi daxil etmişdi. Əsərin II cildinin 1912-ci il nəşrində artıq 80 səhifəyə qədər genişlənmiş həmin fəsildə Nizaminin həyat və yaradıcılığı haqqında məqalə və müfəssəl bibliografiyanın ardınca “Xəmsə”dən rus dilinə tərcümə edilmiş nümunələr (“Bəhram Gur və rus gözəli”ndən çıxarılar, hind gözəlinin hekayəsi bütünlüklə, Makedoniyalı İsgəndərin rusların üzərinə yürüşündən ayrılma parçaları) verilmişdir.

Azərbaycan alimləri heç şübhəsiz müəllif seçimində bu amili, yəni Nizami mövzusunun A.Krımskiyə yad olmadığını nəzərə almışdılar. Digər tərəfdən, o zaman xeyli müddət “opala”da olmuş, yəni dövlətin gözdən saldığı alimə münasibətin mülayimləşməsi, vəzifələrinə bərpa edilməsi də öz müsbət rolunu oynamışdır.

3. Alimin həyatının son dövrü: qaribə təzadlar

Məsələ burasındadır ki, 30-cu illər təkcə A.Krımski üçün bəd gəlməmişdi, Ukrayna Elmlər Akademiyası, ümumilikdə Ukraynanın taleyində ən ağır illər idi. Totalitar bolşevik rejimi 1920-ci illərin sonlarında Ukrayna Elmlər Akademiyasına hücumu keçərək onu dağıtmış, bütün şərqşünaslıq müəssisələrini və tarix-filologiya şöbəsini ləğv etmişdi. Mifik «*Спілки визволення України*» (SVU), yəni “Ukraynanın azadlığı ittifaqı” təşkilatında guya iştirak etdiklərinə görə ziyalılar amansız repressiyalara məruz qalmışdılar. Krımskinin həmkarları, əməkdaşları, – onların arasında oğulluğa götürdüğü gənc tarixçi və etnoqraf N.Z.Levçenko da vardı, – həbsə atılmış, sürgünə göndərilmişdilər. Özünü isə “burjua nasionalisti”, millətçi damğası vuraraq bütün vəzifələrindən çıxarmışdılar. Gözdən salınan alim 8 il elmi mühtədən tamamilə təcrid edilmiş, maddi imkanlardan məhrum olunmuşdu. Əsərləri çap edilmir, adı heç bir yerdə çəkilmirdi. Mənəvi sarsıntı keçirən, ürək və astma xəstəliklərindən əziyyət çəkən, demək olar, görmə qabiliyyətini itirən (onu sağlığında görənlər iki qalın şüşəli eynəyi bir-birinə bağlayıb üst-üstə taxdığını xatırlayırlar) alimin, sözün hərfi mənasında aclıq çəkdiyi günlər idi. Belə çətin günlərdə vaxtilə akademikdən qayğı, dəstək görən Natalya Polonskaya-Vasilenko maddi və mənəvi dəstəyini ondan əsirgəməmiş, əlyazmalarını qaydaya salmağa kömək etmişdir. Bu qadın sonralar xaricə köçüb tarixçi kimi məşhurlaşmışdır. N.Polonskaya-Vasilenkonun A.Krımski ilə yazışmaları (bunlardan bəziləri çap edilmişdir), ABŞ-da Ukrayna diasporunun “Ukrayna tarixçisi” adlı jurnalında onun haqqında dərc etdirdiyi məqalələr (Полонська-Василенко, 1971:90-98, Полонська-Василенко, 1973: 142-145) alimin həyatının bir çox məqamlarına aydınlıq gətirməsi nöqtəyi-nəzərindən olduqca əhəmiyyətlidir.

30-cu illərin ikinci yarısında siyasi ab-havanın mülayimləşməsi ilə A.Krımski yenidən yada düşür, 1936-cı ildə ona aspirantlara elmi rəhbərlik etməyə icazə verilir. 1937-ci ildə SSRİ EA-nın Şərqşünaslıq İnstitutundan “Yeni ərəb ədəbiyyatı tarixinin oçerki” adlı ikicildlik kitab yazmaq sifarişi alır. Müqaviləyə görə, hər bir cild 2000 makina yazısı həcmində olmalı idi. Əslində XIX əsr və XX əsrin əvvəllərini əhatə edən yeni ərəb ədəbiyyatı tarixinin problemləri ilə o, 30 ilə qədər bir müddətdə daim məşğul olmuşdu. Odur ki, bu mövzuda fundamental külliyyat yaratmaq fürsətini əldən qaçırmır, həvəslə işləməyə başlayır. 1939-cu ildə, Qərbi Ukraynanın SSRİ-yə birləşməsindən sonra akademik hürməti daha da artır, bütün vəzifələrinə bərpa edilir. Sovet rəhbərləri bir neçə il əvvəl gözdən saldıqları Krımskidən indi siyasi təbliğat məqsədi ilə istifadə edir, onu “Ukrayna sovet elmi”nin yüksək səviyyədə olmasının canlı nümunəsi kimi Qərbi Ukraynaya, Lvova tez-tez ezamiyyətə göndərirdilər. Lakin bu səfərlər alimin də ürəyindən idi, həmyerliləri ilə görüşür, onların qarşısında elmi məruzələrlə çıxış edir, burada elmi idarələrin təşkili üçün əlindən gələn köməyi əsirgəməirdi.

Nizami və onun müasirlərinə dair kitab yazmaq təklifini alan zaman A.Y.Krımski “Yeni ərəb ədəbiyyatı tarixi”nin iki cildindən birincisini tamamlasa da, ikincinin yalnız işçi planını hazırlaya və bəzi fəsillərini yaza bilməmişdi. Bununla belə, redaktə etdiyi birinci cildi Leninqrada, SSRİ EA-nın nəşriyyatına göndərir və

ikinci cild üzərində işi sonraya qoyub, Nizami haqqında kitabı dahi şairin 800 illik yubileyinə çatdırmağa tələsir. Bakı ilə Zvenirorodka arasında rabitə yaradan teleqramlardan vəziyyətin gərginliyini hiss etmək olur. Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru Məmməd Arif Dadaşzadə A.Krımskiyə teleqramında Nizaminin yubileyinin yaxınlaşdığını, işin olduqca gecikdiyini bildirib əsəri təcili olaraq göndərməsini xahiş edirdi. O isə öz növbəsində 1941-ci il yanvarın 14-də, yəni yetmiş illiyinə bir gün qalmış teleqrafla işin bir hissəsini artıq göndərdiyini, təxminən bir o qədər də qaldığını, “Budur oturmuşam, işləyirəm” deyə çalışmalarını davam etdirdiyini xəbər verirdi (Алиев, 1981:10). M.A.Dadaşzadə A.Y.Krımskiyə aprelin əvvəlində yazdığı daha bir məktubunda əsərin son hissəsini göndərməsini xahiş etməklə bərabər təqdim edilən hissənin böyük təəssürat oyatdığını qeyd edərək yazırdı: “Tədqiqatın dərinliyinə, cəlb edilən materialın genişliyinə, mövzunun əhatəliliyinə, erudisiyasına görə Sizin tədqiqatınız, şübhəsizdir ki, bənzərsizdir” (Гурницкий, 1980: 154). Böyük Vətən müharibəsi başlayanadək əsər başa çatdırılmış və makina ilə əlyazması Bakıya göndərilmişdir.

“Yeni ərəb ədəbiyyatı tarixi” və “Nizami və onun müasirləri” – bu son iki əsəri A.Krımskinin ürəyində qalmış arzularının əslində reallaşması idi. Mənə belə gəlir ki, bu fundamental əsərlər, yaradıcılıq prosesində çəkdiyi əziyyətinə, təsvirəgəlməyən hədsiz zəhmətinə, keçirdiyi gərginliyə, rastlaşdığı müxtəlif çətinliklərə rəğmən ömrünün son illərində ona, öz sözləri ilə desək, “şərqşünaslıqla” köks dolusu “nəfəs almağa” imkan verərək əsl xoşbəxtlik bəxş etmişdir. Elə həmin vaxtlar alim sovet hakimiyyətin qayğı və diqqətini hiss etməyə başlayır. İşləmək üçün ona nisbətən əlverişli şərait yaradılır, elmə töhfələri qiymətləndirilir. 1940-cı ilin 22 iyununda Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilir, bir ay sonra iyulun 24-də isə ona filologiya elmlərinin inkişafındakı böyük xidmətlərinə görə USSR-nin elm xadimi adı verilir. 1941-ci ilin yanvarında isə 70 illik yubileyi ölkə üzrə böyük təntənə ilə keçirilir. Yubileyə hazırlıqlar və gedişatı qəzetlərdə və radioda geniş işıqlandırılır. Elmlər Akademiyası, Yazıçılar İttifaqı və Kiyev Dövlət Universitetinin təşkilatçılığı ilə keçirilən təntənəli iclasda alimin həyat və fəaliyyətinə həsr edilmiş məruzələr oxunur, yubilyar müxtəlif şəhərlərdən (onların arasında Bakı da vardı) yüzlərlə təbrik teleqramı alır. Həmin ildə seçilmiş əsərlərinin nəşri barədə qərar qəbul edilir.

Sakit kabinetdə işləyən A.Krımski hay-küyü, dəbdəbəni sevmirdi. Ona yubileyin sakit, “ailəvi” və “səmimi” şəraitdə keçiriləcəyini vəd etsələr də, qızgın hazırlıqlar bunun belə olmayacağını göstərirdi. Yubileydən az əvvəl A.Krımski V.İ.Vernadskiyə göndərdiyi məktubda təkcə ümumi iclasın yanvarın 16-da akademiyanın konfrans zalında keçirilməsinin planlaşdırılmasının təmtəraq olduğunu və bu təmtəraqa barışmalı olacağını yazırdı: “Amma artıq geriyyə yol yoxdur və mən, adi, çalimsiz bir qoca ikonostasda durub özümü nümayiş etdirməyə və təbriklərə az-çox yerinə düşən cavablar verməyə məcbur olacağam. Düzü, bu cavab vermək borcu məni hamısından çox utandırır, *puisque j'ai la langue bien perdue*. (fr. *çünki dilimi büsbütün itirmişəm*)” (Вернадському, 1997: 167). Filoloq, dilçi, poliqlot alimin təvazökarlığına söz ola bilməz. “Dilini itirən” akademik yubiley

iclasında ona müxtəlif dillərdə (latın, yunan, ərəb, qədim yəhudi, gürcü, və s.) ünvanlanan təbriklərə elə hər bir təbrikin öz dilində də cavab vermişdi...

Böyük Vətən müharibəsinin başlanması bütün planları alt-üst etdi. Nizami-nin 800 illik yubileyinin bayram edilməsini ləngitdi. 70 illiyinin qeyd edildiyi yubiley təntənələrindən yarım il sonra, 1941-ci il iyulun 20-də A.Krımskinin arxasınca Zveniqorodkadakı evinə bir qara maşın (“emka”) gəlir və onu evakuasiya etmək bəhanəsi ilə aparır. Elə o vaxtdan da məhşur alim sanki qeyb olur. Müharibə illərində və sonra ailəsinin, dost-həmkarlarının, Ukrayna Elmlər Akademiyasının bütün rəsmi axtarış cəhdləri nəticəsiz qalır, onun haqqında demək olar əlli il ərzində heç bir məlumat əldə etmək mümkün olmur. 1990-cı ildə İvan İlyenkonun DTK-nin arxivindən tapıb üzə çıxardığı 148001 nömrəli istintaq işi (delo), nəhayət ki, görkəmli alimin sonrakı taleyi üzərindən qaranlıq müəmma örtüyünü götürüb həyatının son aylarının mənzərəsini ortaya çıxardı (Дмитриченко, Ясь, 1995: 425). Məlum oldu ki, A.Krımski evakuasiya edilməyib, NKVD orqanları tərəfindən saxta ittihamla elə həmin gün, 1941-ci ilin 20 iyulun həbsxanaya göndərilibmiş. Onu Ukrayna burjua millətçiliyində, SVU ilə əməkdaşlıqda, bütün vasitələrlə sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparmaqda suçlayırdılar. İttihamlar arasında hətta “nümayişkarənə şəkildə yırtıq uzunboğaz çəkmə və cırıq kostyum geyinmək” kimi gülünc iddialar da vardı.

İstintaq qovluğundakı materiallar və təfsilatlar göstərir ki, düşdüyü alçaldıcı şəraitdə belə qoca, xəstə, zəif alim özünü itirməmişdi. Kor-kobud dindirilmə zamanı o, suallara tez düşünüb dərhal məntiqli cavablar verir, onu darda qoymayan möhkəm hafizəsinə arxalanaraq yerli-yerində lazımi faktlara, sənədlərə istinad edib dəlillərlə bütün ittihamları inkar edirdi. Millətçiliyi barədə böhtanla bağlı müstəntiqə belə demişdi: “Mən heç vaxt ukrayna millətçisi olmamışam və ola da bilməzdim, çünki bu mənim təbiətimə və mənim dünyagörüşümə ziddir” (Ілленко, 1990). Krımski həbsdə də “təbiətinə və dünyagörüşünə zidd” heç bir hərəkət etmədi, təzyiqlərə tab gətirdi, heç nəyə qol çəkmədi, prinsiplilliyə özünü günahkar saymadı, heç kəsi də satmadı.

1941-ci ilin payızında A.Krımski “etap”la Qazaxıstana sürülür, oktyabrın 30-da Kustanay NKVD-nin 7 №-li həbsxanasına salınır. Təsadüf elə gətirir ki, onun Kustanay həbsxanasında keçirdiyi son ayların və günlərin şahidi də 90-cı illərin ortalarında tapılır (Кищенко, 1995). Bu, həmin vaxt alimin kamera yoldaşı olmuş kəndli İ.E.Qreçixin idi, bu gənci baptist olduğuna görə tutmuşdular. İ.E.Qreçixin danışdı ki, Krımski ilə onun arasında səmimi münasibətlər yaranmışdı. Onlar soyuq, üfunətli və basırıq kamerada həyat, əbədiyyət, ruh, insan həyatının mənası barədə söhbətlər edirdilər. O, çox söhbətçil idi, kameradakı insanlarla ünsiyyətə girir, nəyi isə başa düşmədikdə onlara anlaşıqlı tərzdə izah edərdi. O, tamamilə sakit idi, nə həyəcanlanır, nə də qorxurdu, kədərli, məyus, ümitsiz də deyildi. Sadəcə şam kimi əriyirdi. Zəifləyib üzgünlükdən artıq ayağa qalxa bilməyəndə, gəlib onu xərəkdə ölənlər üçün kameraya aparırlar. Qreçixin vidalaşmaq üçün xərəyə yaxınlaşanda, o, əlini qaldırır “Əlvida, qardaş. Bəlkə də orada, göylərdə görüşdük” demiş və imkan daxilində ondan xəbər verməsini xahiş etmişdi:

“Mənim ünvanım sadədir: Kiyev, Elmlər Akademiyası. Vəssalam”. İki gündən sonra, 1942-ci il yanvarın 25-də o, gözlərini əbədi yumdu.

İvan İlyenkov akademikinin həyatının son məkanı və məqamında göstərdiyi rəşadəti, mətinliyi haqqında çox gözəl demişdir: “Aqafangel Yefimoviçə haqq vermək lazımdır, o, qocalığına və xəstəliyinə baxmayaraq, özündə güc tapmış, bütün qüvvəsini bitincəyədək sərf etmiş, amma sınımamış, nə özünə, nə yoldaşlarına iftira atmamış, öz ağır xaçını xalq cəzasının Qolqofuna ləyaqətlə aparıb çatdırmışdır” (Лленко, 1990).

1957-ci il mayın 2-də bütün ittihamları götürüb Krımskiyə bəraət verirlər. Elmi və bədii əsərlərini çap etməyə başlayırlar. Lakin 90-cı illərə qədərki nəşrlərdə, istər ensiklopediyalar və məlumat kitablarında, istərsə də alimin həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş əsərlərdə onun ölümündən bəhs etmir, repressiya faktı barədə, necə deyərlər, xorla susurdular. N.Polonskaya-Vasilenko hələ 1971-ci ildə A.Y.Krımskinin 100 illik yubileyi qeyd edilərkən onun həyat və yaradıcılığı, ictimai fəaliyyəti barədə çap edilən çoxsaylı məqalələrin hamısına xas olan belə bir ümumi cəhətə diqqəti cəlb edirdi: müəlliflər onun doğum tarixini yad edirlər, lakin nə ölümündən, nə də məzarından söz salırlar: “Belə bir təəssürat yaranır ki, 100 illik yubileyinə yetişən A.Krımski işləməyə də, hələ yaşayır” (Полонська-Василенко, 1971: 90). Üstəlik həmin müəlliflərin təsvirindən alimin sakit, əmin-aman həyat sürməsi barədə çox yanlış rəy hasil olurdu.

1980-cı ildə çapdan çıxmış “Aqafangel Yefimoviç Krımski” adlı dəyərli bir monoqrafiyanın müəllifi K.İ. Qurnitski də “Böyük Vətən müharibəsinin ilk aylarının hadisələri, məcburi köçürülmə A.Y.Krımskiyə son planlarını həyata keçirməyə imkan vermədi” sözləri ilə repressiyadan yox, evakuasiyadan danışır (Гурницкий, 1980: 163). Bununla belə, müəllif üstüörtülü şəkildə, yəni onun gəncliyində ukraynaca yazdığı bir şeirindən aşağıdakı misraları yada salmaqla alimin ölümündən duyduğu kədəri ifadə etməyə yol tapır: *Не люблю гучних я цвинтарив // И не хочу там лежать. // Помиж нивами безвисними // Накажу себе сховать. // На лану, в густому колоси, // Без могили, без хреста, // Без усяких буде написив // Моховитая плита.*

Bu parça A.Krımskinin 1900-cü ildə Kubanda, Qafqaz stanisasında olarkən qəlbi sıxıldığı kədərli anlarında qələmə aldığı “Ölümqabağı təranələr”indəndir (və yeri gəlmişkən, həmin şeir K.Qurnitskinin nədənsə səhvən dediyi kimi, heç də “Mən yaşamaq istəmirəm, əbədi yatmaq istəyirəm” frazası ilə başlamır).

Burada deyilir (mən onu dilimizə tərcümə etmək həvəsindən özümü saxlaya bilmədim):

*Sevmirəm təmtəraqılı məzarlığı
Orda yatmaq istəmirəm.
Adsız-sansız zəmilərin arasında
Basdırsınlar əhd edirəm.
Tarladakı sünbüllərin içərsində,
Həm qəbirsiz, həm də xaçsız,*

*Yazı-filan lazım deyil üzərində
Mamır basmış bir daş yalnız.*

Bu sözlərdəki ürəkdən gələn və həyəcanlı pafosla ucadan səslənən çağırış Con Ostinin nitq aktları nəzəriyyəsini, onun məşhur performativlərini yadıma saldı. Filosof istənilən çağırış, bəyan edilən vəd, istək, xahiş və ya əhdin hərəkətin özündən fərqlənmədiyini, həyatın özü olub da reallığı xeyli dərəcədə dəyişdirə bildiyini isbat edirdi. A.Krımskinin sözləri də çin çıxdı, naqafil ani istəyi qırx ildən sonra yerinə yetdi. Həqiqətən, bütün bunlarda nəsə bir mistika var. İndiyədək böyük alimin basdırıldığı yer məlum deyil, məlum olan odur ki, onun nəşi haradasa Kokçetava yaxınlığında Qazaxıstan düzündə uyuyur. Lakin... məzarı üstündə mamır basmış bir daş varmı-yoxmu bilinmir, adətən məhkumların basdırıldığı kütləvi məzarın yerini bəlli edən heç bir nişan qoyulmurdu.

“Tam əminliklə demək olar ki, totalitar bolşevik hakimiyyətinin vicdanında təkcə (Təkcə?!) akademik Krımskinin ölümü olsaydı, bu cinayət həmişəlik olaraq tarixdə əbədi lənət damğası kimi qalardı” (Сюндюков, 2007) — İ.Sündükovun bu performativi ilə də razılaşmamaq mümkün deyil.

4. A.Krımskinin son əsərlərinin sonrakı taleyi barədə

A.Krımskinin ömrünün axır illərində yazdığı fundamental əsərləri tarixin sınağından çıxdı, gec də olsa, nəşr edildi.

1971-ci ildə YUNESKO-nun qərarı ilə dünya mədəniyyətinin fenomenal, unikal şəxsiyyətlər sırasına daxil olan görkəmli alim və ədib kimi A.Y.Krımskinin 100-illik yubileyi keçirildiyi ərəfədə onun “Yeni ərəb ədəbiyyatı tarixi (XIX əsr – XX əsrin əvvəli)” kitabı (Крымский, 1971) əsəri çapa hazırlayan ərəbşünas alim A.B.Xalidovun böyük zəhməti sayəsində işıq üzü görə bildi – yazıldığı vaxtdan otuz il sonra. Kitabda mövzu müxtəlifliyi, ədəbiyyat tarixi ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan məsələlərin – ərəb Şərqiinin siyasi və iqtisadi durumunun, ümumilikdə dövrü bütün aspektləri ilə özündə ehtiva edən tarixi və mədəni hadisələrin şərh müəllifinin özünün əsərə qoyduğu adın çərçivəsindən çox-çox kənara çıxırdı. İ.Y.Kraçkovski “nə bizim elmimizdə, nə də qərb elmində bu dərəcədə geniş düşünlümsü təcrübənin hələ olmadığını” qeyd edir. Onun sözlərinə qüvvət verən A.B.Xalidov isə kitaba yazdığı giriş məqaləsində hətta “ərəb dilində də öz əhatə dairəsi və faktların obyektiv işıqlandırılması baxımından Krımskinin bu kitabı ilə müqayisə ediləsi bir kitab yaradılmamışdır” deyə əlavə edirdi (Халидов, 1971:15). Ümumiyyətlə, mütəxəssislər bu fundamental əsərin öz miqyasına görə analoqunun olmadığı fikrində həmrəydir.

“Nizami və onun müasirləri”nə gəlincə, müəllifin özü tərəfindən hazırlanan araşdırmanın tam makina nüsxəsi uzun müddət Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivində saxlanılmışdır. Müharibədən sonra, 1947-ci ildə, Nizaminin nəhayət ki, baş tutan yubileyində “etibarsız” Krımskinin əsəri də yada düşür. Bütünlüklə çap ediləsə də, hər halda “Nizami və onun öyrənilməsi” başlıqlı birinci fəslə bəzi

ixtisarlarla “Nizami” yubiley məcmuəsinə daxil edilir (Крымский, 1947: 138-183). Təəssüf ki, mətndə mətbəə xətalari da az deyildi.

1968-ci ildə əsər çapa hazırlansa da, müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərdən (bu barədə professor Qəzənfər Əliyev kitabın giriş məqaləsində bəhs edir) çapı gecikdi və o, yalnız 1981-ci ildə, yazıldığı vaxtdan 40 il sonra Nizaminin 840 illik yubileyi ilə əlaqədar nəşr edildi.

Yeri gəlmişkən, bu yubileyin də öz maraqlı tarixçəsi vardır. Ulu öndər Heydər Əliyev sonralar xatırlayırdı ki, şairin 840 illik yubileyinin qeyd edilməsi məsələsini Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qarşısında qaldıranda, ona “840 il yuvarlaq rəqəm deyildir” deyə etiraz etmişdilər, xüsusən MK-nın ikinci katibi Suslov bunun mümkün olmadığını söyləmişdi. Onda o, “Siz Nizami Gəncəvini tanıyırsınızmı?... Nizami Gəncəvi elə dahidir ki, onun nəinki 840 illiyini, onun yubileyini hər il keçirmək lazımdır” deyə yubileyin Azərbaycanda, sonra Moskvada keçirilməsinə nail olmuşdu (2).

Sonucda Nizaminin 800 illiyi üçün hazırlanmış foliant, nəhayət ki, 840 illiyində çapdan çıxdı. Lakin Nizamiyə həsr edilən sonuncu fəsil burada yox idi, çünki onun əlyazmasında həmin fəsil yoxa çıxmışdı. Krımskinin arxivində əsər üçün 50 vərəqdən ibarət hazırlıq materialları içərisində “Nizami. Uşaqlıq və yeniyetməlik dövrü. Lirikası” başlıqlı bir vərəqin olması, həmçinin əlyazma ilə tanış olan tədqiqatçılar, akademik Ə.Ə.Əlizadə də belə bir fəslin mövcudluğuna şahidlik edirdi. Monoqrafiyada da bir neçə yerdə, müəllifin özünün Nizaminin həyat və ədəbi fəaliyyəti haqqında oçerki əsərin sonluğu kimi lap axıra keçirməsi və həmin oçerkin məzmunu haqqında müəyyən təsəvvür yaradan bəzi qeydləri bu fəslin nəinki mövcudluğunu, həm də həmin fəsilə müəllif ideyasının haradasa natamam qaldığını sübut edir (Крымский, 1981: 89, 183). İkinci fəslin son – sonrakı üç fəslə giriş kimi yazılan paraqrafında (“XII əsrdə Səlcuq imperiyasının tənəzzülü dövründə Ön Asiyada əsas fikir cərəyanları”) Krımski Nizamini “tamamilə xüsusi bir yazıçı, həqiqi sənətkar, azərbaycanlı” adlandıraraq digər ədiblərdən ayırır. Əvvəlcə, Nizaminin müasirləri olan XII əsrin çoxsaylı parlaq yazıçılarının ədəbi fəaliyyətini təfəsilatı ilə nəzərdən keçirəcəyini, yalnız sonra Nizaminin öz bioqrafiyasına keçəcəyini və onu canlandıracağını, yaradıcılığını ümumi şəkildə təsvir edəcəyini söyləyir, çünki yalnız belə olarsa, “onun qeyri-ixtiyari olaraq öz əsrindən əxz etdiyi və əxz etməyə bilmədiyi hər şey əyani şəkildə üzə çıxar və onun öz əsrindən nədə yüksəkdə durduğu aydın olar” (Крымский, 1981: 183).

Əfsuslar olsun ki, müəmmalı şəkildə itmiş həmin, bilavasitə şairin həyat və yaradıcılığına həsr edilən, əsərə tam bitkinlik verə biləcək fəsilin aqibəti indiyədək bəlli deyil, ötüb keçən illərsə bizi sirdən, bəlkə, bir qədər də uzaq salmışdır. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, bəzi müəlliflər kimi, professor L.V.Qrisik də həmin fəslin yoxluğunun əsərin tamlığına, bitkinliyinə qətiyyənlə xələl gətirmədiyi fikrindədir, çünki əvvəlki fəsillərdə Krımski gəldiyi nəticələrlə sonuncu fəsildə işıqlandırılmalı olduğu mühüm problemləri müəyyənləşdirmiş, başlıca vurğuları öz yerinə qoymuş, digər tərəfdən, Avropa və Şərqi mənəblərinə baxış bucağını izah edərək, müasirləri olan şərqşünasların mövqelərini qiymətləndirmək əsnasında

şairin bədii irsini, yaradıcılığının paradiqması və “Xəmsə”nin konseptual əsaslarını, Nizami yaradıcılığını orta əsrlər Şərqi üçün “cəbbedici” edən “bədii və qeyri-bədii başlanğıcları”nı necə anladığını ifadə etmişdir (Грицик, 2013: 277). Professor məqaləsində bir sıra faktlarda qeyri-dəqiqliyə yol versə də (məsələn, “Nizami və onun müasirləri” kitabındakı səhifələrin, fəsillərin sayında və s.), hər halda kitabın hətta son fəsiləsinə çıxması belə öz-özlüyündə böyük hadisə, Nizaminin 840 illik yubileyinə, ümumiyyətlə Azərbaycan mədəniyyətinə qiymətli hədiyyə idi.

5. Tarixi prosesə və şəxsiyyətə fəlsəfi-metodoloji müstəvidə baxış

Krımskinin bir çox digər əsərləri kimi son əsərinə də xas olan fundamentallıq, elmi əsaslılıq onun illərlə üzərində işlədiyi, cilaladığı metodu ilə bilavasitə bağlı idi (Hacıyeva, 2014). Həddən artıq geniş materiala əsaslanan müəllif üçün hər bir konkret, bəzən hətta xırda, lakin əlamətdar fakt və hadisə, müəyyən təfəssilatlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bitkin konsepsiyalar qurmaqdan qaçması bu səbəbdən idi, onun fikrincə, bu konsepsiyalar bir-iki faktı götürüb, digərlərini laqeydliklə kənara atdığına görə ehtimalların sayını artırır. Bu mənada “İdeyanın qüvvəsi və xidmətinin ... xüsusidə yox, ümumidə” olması barədə bolşevizm prinsipi ona yad idi. Sovet elmi ədəbiyyatında geniş ümumiləşdirmələrdən çəkinməsinə “onun təhlil və özünütəhlilə anadangəlmə meyilliliyi” ilə izah edir, yaxud inqilabdan qabaq formalaşmış, püxtələşmiş alimin 30-cu illərdə marksist-leninçi metodologiyaya can atsa belə, ona tamamilə yiyələnə bilməməsi ilə əlaqələndirirlər. Yeri gəlmişkən, artıq 1981-ci ildə professor Qəzənfər Əliyev həmin məsələni qabartmır, yalnız məqaləsinin bir yerində Krımskinin monoqrafiyasında “ədəbi”, “tarixi-ədəbi” proseslər, “ədəbi birliklər” kimi ədəbiyyatşünaslıq istilahlarının işlədilmədiyini qeyd edir, lakin onda günah görmürdü, çünki “marksist-leninçi metodologiya ilə silahlanmış sovet alimləri bu kateqoriyaları nəzəri cəhətdən (xüsusən də Orta əsrlər Şərq xalqlarının ədəbiyyatlarına tətbiqən) işləyib hazırlamağa nisbətən yeni başlamışlar”. Əksinə A.Krımskiyyə böyük rəğbət bəsləyən Azərbaycan alimi onun əsərində müasir oriyental ədəbiyyatşünaslığın həmin elmi-nəzəri müddəalarının həlli üçün əhəmiyyətli olan diqqətəlayiq məqamların az olmadığını vurğulayıb (Алиев, 1981:16-17).

Krımskinin metodu, yuxarıda deyildiyi kimi, heç də “anadangəlmə daxili meyillər” əsasında kortəbii yaranmamışdı, həmin metodu o, özü uzun illər cəmiyyət hadisələrinə, mədəni-tarixi irsə münasibətdə şəxsi təcrübəsindən çıxış edərək şüurlu şəkildə formalaşdırmışdı. Hələ keçən əsrin əvvəllərində V.İ.Vernadskiyə məktubunda (29 avqust 1909-cu il) yazırdı: “Sizin verdiyiniz suallar arasında “Mənə görə, tarixi prosesin mahiyyəti, nədədir?” sualı mənim üçün həmişə ağırlı olub. Həm də ona görə ağırlı olmayıb ki, “Bilmirəm və hətta hipotetik cavab belə tapa bilmirəm” deyər özümə cavab verməli olmuşam, daha çox ona görə ki, qəlbimdə çoxdan bəridir şübhə baş qaldırır: ümumi tarixi prosesdə qanunauyğunluq mövcuddurmu? Bu və ya digər xalqın tarixindən ayrı-ayrı, xüsusi məqamlar arasında səbəb əlaqəsini müəyyən etmək, əlbəttə, çətin deyil, və mənə elə gəlir ki, məhz bu, əslində, tarixçinin işinin əsas mənasını təşkil edir. Lakin tarixi inkişafın

mahiyyətini təşkil edən hər hansı ümumi prinsipin mövcudluğu mənim üçün son dərəcədə qaranlıq bir məsələ olaraq qalır. Ancaq bu məsələ barədə çox və lap çox danışmaq olar, məktubun bir neçə sətirində yox”. Bu sətirlərdən Qurnitski kimi Krımskinin “şübhələrinə həll edə”, “öz elmi axtarışlarında ardıcıl ola bilməməsi” nəticəsinə (Гурницкий, 1980: 90-91) gəlməzdim, əksinə onlar yüzlərlə əsər müəllifi olan alimin öz metodu barədə daim düşündüyünü, sovetlər əsərində sxolastikanın yeni, “elmi” növü kimi səciyyələndirdiyi “yeganə düzgün” marksist metodologiya ilə tanış olandan sonra ərsəyə gətirdiyi son yazıları isə onun hər halda “ümumi tarixi prosesdə qanunauyğunluğun” olmaması fikrində qərarlaşdığını göstərir. Bununla belə o, köhnə dostuna artıq 31 ildən sonra yazdığı məktubundan (31 dekabr 1940) göründüyü kimi, özünü marksist hesab edən bütün alimləri eyni arşınla ölçmürdü, V.İ.Vernadskinin “elmə fəlsəfi-tarixi baxışını” “müxtəlif vulqar tipli saxta marksistlərin təqdim etdikləri” və doqmatik formalistikaya keçən darıxdırıcı və solğun elmi sxolastikadan fərqləndirirdi (Вернадському, 1997: 166).

Bu məktub Krımskinin “Nizami və onun müasirləri” monoqrafiyasının üzərində işlədiyi vaxta təsadüf edir. Monoqrafiyası haqqında onun I fəslinin sonunda söylədiyi qısa qeydlər onun tarixə münasibətdə öz metoduna axıra qədər sadıq qaldığını göstərir. O yazır: “Mənim vəzifəm geniş ümumiləşdirmələr vermək yox, təkzibedilməzliyi sənədlərlə təsdiq edilən və nəticələr çıxarmaq üçün səhifə materialı təmsil edən tarixi-ədəbi faktları qeyd etməkdir”. Köhnə erudit yarım əsrlik elmi fəaliyyətindən sonra hipotezlərdən, hətta onların ən cəlbədicilərindən belə çəkdiyini deyərək sözünə davam edir: “həddən artıq sayda faktiki olan bizim üçün aydın olmayaraq qalır və gələcəkdə dəqiq materialın seçilməsinə ehtiyac duyur. Əlbəttə, faktların hətta sadə qruplaşdırılmasında da tamamilə ehtimallarsız keçinmək mümkün deyil – onlara bəzən məndə də rast gəlinir. Lakin belə hallarda mən bir qaydaya – şəxsi ehtimallarımın birini də “görünür ki”, “ola bilsin”, “ehtimal ki”, “şübhə yaranır ki...” və i.a. kimi ehtiyatlı qeyd-şərtlərsiz söyləməmək qaydasına əməl edirəm. Qoy oxucu mənim bu cür qeydlərimə səmimi xəbərdarlıq kimi baxsın, görsün ki, mühakimələrimdə çox subyektiv olaraq yanılmağa mən özümü başqalarından az qabil bilmirəm və mən “ola bilsin” və i.a. ifadəsini işlətdikdə oxucudan artıq dərəcədə xahiş edirəm ki, mənim baxışlarımı ən ciddi şəkildə müstəqil tənqidi ilə yoxlasın” (Крымский, 1981: 99-100).

Böyük alimin bu sözləri əslində onun öz şəxsi təcrübəsinə əsaslanırdı. Nizami yaradıcılığına münasibətdə də o, bir sıra keçmiş fikirlərini yenidən sərf-nəzər etmişdir. Əgər o, “İran, onun ədəbiyyatı və dərviş teosofiyasının tarixi” (II hissə) əsərinin 1900, daha sonra 1906-cı il nəşrlərində Nizamini “ən yaxşı romantik fars şairi” adlandırırsa, artıq əsərin dəyişilmiş və əlavələr edilmiş 1912-ci il nəşrində onu Azərbaycan və Azərbaycan ədəbiyyatı ilə daha sıx bağlayır, özünün dediyinə görə hətta həmin nəşri də ayrı-ayrı hissələrdə köhnəlmiş hesab edir, 1916-cı ildə Moskva Arxeoloji cəmiyyətinin Şərq komissiyasında etdiyi məruzədə Nizami bioqrafiyası məsələlərinə dair bəzi köhnə fikirlərini yeni mülahizələri əsasında bir qədər dəyişdirməyi vacib sayır.

Son əsəri onun artıq sabitləşmiş möhkəm fikirlərini əks etdirirdi. Bu fikirlər, bu gün Nizaminin milliyəti haqqında məsələnin geniş mübahisə mövzusunə çevrildiyi bir şəraitdə xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Maraqlıdır ki, Nizaminin Azərbaycan şairi olmasına qısqançlıqla yanaşanlar çox vaxt Krımskinin inqilabdan əvvəlki yazılarına istinad edirlər. “Nizami və onun müasirləri”ndən isə bir fakt onlara daha “sərfəli” görünür. Burada alim Nizaminin özü anasının nəcib kürd nəslinə mənsubluğunu açıq bildirdiyi halda, onun “gəncəli bir qız”, türk olduğu barədə Şerrin “əsaslandırılmamış hipotezi”ni F.Köçərlinin ardınca M.Rəfilinin də təkrarlamasını yanlış hesab edir (Крымский, 1981: 94). Təəssüf ki, bu “tədqiqatçılar” akademiklərin əsərindəki maraqlarına müvafiq gəlməyən, sərfəli olmayan mülahizələrin üstündən sükutla ötüb keçirlər.

Bu hansı mülahizələrdir?

Krımski Nizaminin bioqrafiyasını və poetik stilini diqqətlə və dərinləndirən öyrənməsi sayəsində onun “Azərbaycanın tam haqla qürur duyduğu” Azərbaycan şairi olduğunu dənə-dənə qeyd edir, mənbələrə istinadla onda türk ruhunun təzahürlərini aşkara çıxarır. Artıq əsərin ilk cümləsində Nizami Gəncəvini “ən yaxşı romantik (daha dəqiq desək, romantik-sufi) Azərbaycan şairi, sonrakı fars romantikası üçün arasıkəsilməz təqlid mənbəyi, türkdilli ədəbiyyat nümayəndələri üçün də yüksək dərəcədə sevimli ilk obraz, dünya əhəmiyyətli dahi şair...” (Крымский, 1981: 21) kimi səciyyələndirir. Birinci fəslin sonunda kitabına qısa xülasə verdiyi yerdə 1140-cı illərin əvvəllərində şairin vətəni olmuş Azərbaycan Gəncəsinə köçən Mütərrizi nəslinin türk, ola bilsin ki, Türkiyə mənşəli olmasını sübut edən səhih sənədli faktlar haqqında söylədiyi mülahizələrin bioqrafik yenilik kimi maraq doğura biləcəyini göstərir (Крымский, 1981: 98). İkinci fəslin sonunda Nizamini “tamamilə xüsusi yazıçı, həqiqi sənətkar, azərbaycanlı”, bir başqa yerdə “dahi azərbaycanlı” adlandırır.

A.Krımski Nizamini öz doğma yurdu ilə bağlayan türk üslub xüsusiyyətlərinin təhlilinə ayrıca toxunur. Bu nöqtəyi-nəzərdən pəncəbli Məhəmməd Əvhinin “Lübub əl-əlbab” (“Seçilmişlərin seçilmişsi”) adlı tarixi-ədəbi antologiyasında (təx. 1221-1228) “Gəncəli kamil müdrik Nizami”yə həsr edilən hissənin hermenevtik şərhini diqqəti cəlb edir [Бах: Гаджиева, 2013: 11]. Məsələn, Əvhi obrazlı şəkildə yazırdı: ““Leyli və Məcnun”un (söhbət poemadan gedir – A.H.) nəzm türkiyəlikliyindəki incə dargöz (yəni naz-qəməzəli) ideya gözəlləri üzvlərindəki niqabı qoparıb dünyanın bütün ağıllı insanların divanə etməyə qadirdirlər”. Burada Krımski orta əsrlər ədəbiyyat tarixçisinin “Leyli və Məcnun”u “nəzm türkiyəlikliyi” kimi, yəni Nizami “Leyli və Məcnun”unun qəhrəmanlarını ərəb yox, türk romantik qəhrəmanları kimi təqdim etməsini “olduqca maraqlı qeyd” kimi dəyərləndirir (Крымский, 1981: 27). Və bu “olduqca maraqlı qeyd”in təfsiri üzərinə şirvanşah Axsitandan bəhs etdiyi yerdə bir daha qayıdır və Əvhinin “Leyli və Məcnun” poemasının bədiiliyini qiymətləndirməyi bacarsa da, onu “türkiyəlikliyi” adlandırmasında, “yəni poemanın qəhrəmanlarında və onların məişətində... klassik məşhur ərəb bədəvi sevgililərini və göylərə qaldırılan bədnam fəsahtətli klassik ərəb məişətini deyil, Nizaminin Gəncə yaxınlığında müşahidə edə bildiyi köçəri türklərin məişətinin və

təfəkkürünün əksini gördüyünü” vurğulayır. O, bu fikrini Nizaminin özünün də poemanın giriş hissəsində sadə türk obrazlarının və nitqinin, bir sözlə, türkəsayaqlığın – “bəzək-düzəksiz təbiiliyin” Axsitan şahı çiyirindiriyini, ona yalnız al-əlvan fars ya incə ərəb nümunələrinin xoş gəldiyindən kədərlə xəbər verməsi ilə təsdiq edir (Крымский, 1981: 164). Düşünmək olar ki, Nizaminin həmin kədərli sözləri Əvhinin də diqqətindən yayınmamışdır.

Dünya birliyinin inkişafında tarixən mövcud olmuş bir-birinə zidd iki tendensiya hazırda xüsusilə aşkar şəkildə özünü göstərir. Bir tərəfdən, qloballaşma, beynəlmilləşmə cəmiyyətin hər bir sahəsini çulğayır, ölkələrin və xalqların bir-birinə inteqrasiyası prosesi genişlənir, digər tərəfdən milli identiklik düşüncəsi, milli mədəniyyətlərin öz müstəqilliyini, orijinallığını qoruyub saxlamaq cəhdləri güclənir. Hər iki halda etnosiyasət və geosiyasət amili danılmazdır. Belə bir mürəkkəb fonda “Tarixi şəxsiyyətin: alimin, yazıçının, ədibin, mütəfəkkirin hansı xalqı, torpağı və mədəniyyəti təmsil etməsi məsələsində hansı meyar əsas tutulmalıdır?” sualı aktuallaşmışdır. Dahi şəxsiyyətin vətəni haradır: sadəcə anadan olduğu, yaxud həm də boya-başa çatdığı torpaqdır, yoxsa təhsil aldığı, işləyib çalışdığı ölkədir, və yaxud harada yaşamasından asılı olmayaraq mənsub olduğu millətinin nümayəndəsi sayılır, yoxsa yaradıcılığının daxilində pərvəriş tapdığı mədəniyyətə məxsusdur və bu zaman doğma ana dilində, yoxsa hansı səbəbdənsə yad dildə yazıb yaratması rol oynayır – əvvəldən də dolaşq olan bu problem bəzi dairələrin siyasi məqsədlərindən dolayı daha da dolaşdırılmışdır.

A.Krımskinin bu barədə öz mülahizələri vardı. O, Nizamini heç bir şübhə yeri qoymadan Azərbaycan şairi hesab edir, eyni zamanda onu ümumdünya və İran ədəbiyyatından ayırmamağın tərəfdarı idi. Bu baxımdan M.Rəfilinin “Azərbaycan poeziyasının antologiyası”na (V.VLuqovski və Səməd Vurğunun redaksiyası altında, Bakı, 1939) yazdığı giriş məqaləsini ümumilikdə bəyənsə də, Nizaminin “türkizmi”nin şərhinə “hədsiz meyli”nə görə tənqid edir. Krımskinin fikrincə, məqalənin pozitiv cəhəti təkzibedilməz, hətta aksiomatik olan tarixi bir fikrin çox yaxşı izah edilməsidir. Bu isə məhz: əsərlərini fars dilində yazmasına baxmayaraq, Nizaminin büsbütün öz doğma Azərbaycanının şairi olaraq qalması və Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf tarixini azərbaycanlıların türkcə yazmağa başladığı andan deyil, daha erkən ədəbi hadisələrdən başlamağın, buraya Nizamini və digər farsca yazan yerli, həmçinin daha köhnə, albandilli müəllifləri cəlb etməyin zəruriliyi fikridir. Lakin o, Rəfilinin “Nizamini burjua şərqşünaslarının mürtəce ənənələrinə uyğun olaraq İran ədəbiyyatına aid etmələri” əleyhinə “hücumları”nda haqlı olmadığını söyləyərək yazır: “Buna görə “burjua şərqşünaslarını” “mürtəcelikdə” məzəmmət etsək, bütün İran millətini də mürtəce adlandırmaq lazım gələr, axı o, heç vaxt onun dilində yazan və İran ədəbiyyatı tarixinə böyük təkan verən Nizamidən imtina etməyəcək”. Və bu ədəbiyyat onu “azərbaycanizmi” və “türkəsayaqlığına” görə öz cərgələrindən, öz sənət ustadları sırasından çıxara bilməz” (Крымский, 1981:92-93). Krımski öz sözlərini əsaslandırmaq üçün əyani dəlil kimi dahi yazıçı N.V.Qoqolu yada salır: N.V.Qoqol ukraynalı idi və vətəni Ukraynanı bütün atributları ilə – təbiəti, insanları, dili, tarixi, folkloru, xarakteri, adətləri ilə birlikdə

sevirdi. Rus dilində yazdığı əsərlərin süjetlərini də Ukrayna gerçəkliyindən əxz edir, “öz rus dilində ukraynizmləri yağıdırırdı”. Ona görə Ukrayna (ukraynadilli) ədəbiyyat tarixinin “Dikanka yaxınlığında xutor axşamları”, “Mirqorod”, “Taras Bulba” və digər əsərlərini rusca qələmə aldığı üçün Qoqoldan imtina etməyə haqqı çatmadığı kimi, onun adını rus ədəbiyyatından qoparmaq da mümkün deyil. Çünki ukraynalı Qoqol “rus ədəbiyyatının Qoqol dövrü”nü yaratmışdır, elə onun kimi, azərbaycanlı Nizami də İran ədəbiyyatında “Nizami dövrü”nün yaradıcısıdır (Крымский, 1981: 93).

Bu fikirlər, olsun ki, əsərlərini rus və Ukrayna dillərində yazan Krımskinin öz taleyi, öz yaradıcılıq yolundan qaynaqlanır. Alimin mənşəyini Krım xanlığında yaşayan tatarlardan götürən nəsil şəcərəsi etnik tərkibinə görə rəngarəngdir. Ulu əcdadlarından molla rütbəsində olan biri XVII əsrin sonlarında Krım xanının təqiblərindən canını qurtararaq Bağçasaraydan Belorusiyaya qaçmış, burada məskunlaşmış və xristianlığı qəbul etmişdi. Krımski familiyasının kökü buradan gəlir. Maraqlıdır ki, atasının mənşəcə belorus, anasının Litva mənşəli polyak olmasına baxmayaraq, alim doğulub boya-başa çatdığı torpağı, Ukraynanı, Zveniçorodkanı öz vətəni, Ukrayna xalqını isə doğma xalqı hesab etmişdir. Artıq Pavel Qalaqanın Kollegiyasında təhsil aldığı illərdə (1885-1889) o, şüurlu şəkildə həyatını bu xalqın mənəvi və mədəni-millî intibahına həsr edəcəyinə söz vermişdi. Halbuki özünün dəfələrlə etiraf etdiyi kimi, damarlarından bir damla da olsun, etnik mənada ukraynalı qanı axmırdı. Moskvada təhsil aldığı və işlədiyi zamanlarda da Ukrayna ilə əlaqəsini kəsməmişdi. 1918-ci ildə Ukrayna dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra həmişəlik vətəninə qayıtmışdı. Ukrayna bədii ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan A.Krımski ölkənin humanitar elminin, filologiya və dilçiliyinin inkişafına böyük töhfələr vermiş, Ukraynada şərqşünaslıq elminin binasını qoymuşdur. Bununla belə, o, həm də Moskva şərqşünaslıq məktəbinin məşhur təmsilçilərindən biri kimi Rusiya, daha geniş mənada dünya şərqşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Yəni özü də təkcə, xüsusi və ümuminin dialektik vəhdətini təcəssüm edirdi.

XII əsr Azərbaycanının öz torpağında “həm vətəni Azərbaycan üçün, həm də onun yaradıcılığını mənimsəyən İran üçün eyni qürur obyektı olan Nizami kimi ümumdünya dahisini yetişdirmə”si (Крымский, 1981:98) barədə Krımskinin fikirləri məsələyə ciddi, obyektiv, elmi məntiqlə yanaşı, beynəlmiləlçi, mədəni, tolerant yanaşmanın təzahürü idi. Zənnimcə, onlarda dahi şairin, ümumiyyətlə orta əsrlərdə yaşamış bir çox digər mütəfəkkir şəxsiyyətlərimizin milli-mədəni mənsubluğu ilə bağlı mürəkkəb problemin çözülməsində çıxış yolunun tapılmasına, mövcud mübahisələrin həllinə kömək edə biləcək rəşadətli toxum vardır.

Nəticə

Uzaq Qazaxıstanda, Kustanay həbsxanasının soyuq, qaranlıq, darısqal kamerasında ilk tanışlıqları zamanı Qreçixin A.Krımskinin nəyə görə həbs edildiyini soruşmuş, o da bir qədər düşünüb: “Dünya ilə böyük əlaqəmə görə” cavabını vermişdi. Bu cavabda bir qəribəlik, müəmma, eyni zamanda eyhamlı kinayə vardır.

Bu cavabla alim saxta ittihamdan yox, onun kökündə duran və özünə bəlli olan əsl səbəbdən danışmaq, görüntünü, örtüyü yox, mahiyyəti ifadə etmək istəmişdir. Doğrudur, totalitar rejim onu həbs edib dünyadan məcburən təcrid etdi, ölümünə bais oldu. Lakin onun dünya ilə əlaqəsini qıra bilmədi. Çünki A.Krımskinin özündən sonra qoyduğu zəngin mənəvi xəzinə onun “dünya ilə əlaqəsi”ni əbədiləşdirmişdir. Həmin xəzinədə onun Azərbaycanla da əlaqələri öz əksini tapmışdır. Böyük alimin Azərbaycan tarixinə və mədəniyyətinə həsr etdiyi əsərləri Ukrayna azərbaycanşünaslığının təməlini qoymuşdur. Bu sanballı irsin ən qiymətli incisi isə onun “Nizami və onun müasirləri” əsəridir. Qədim bir əfsanəyə görə, adətən çox sakit, “lal-dinməz” quşlar olan qu quşları bircə dəfə, həyata vida etdikləri məqamda nəğmə oxuyurlar, həm də çox gözəl oxuyurlar. “Qu quşunun nəğməsi” idiomu buradan gəlir və insanın ömrünün sonunda yaratdığı son, həm də şah əsəri, şedevri anlamında bir çox dillərə daxil olmuşdur. Tale elə gətirdi ki, Aqafangel Krımskinin “qu quşu nəğməsi” dahi Azərbaycan şairi Nizami və onun dövrü, müasirləri barədə əsəri oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla, A. (1972). Marçenko, V.A. Krımski və Azərbaycan // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 22 iyul.
2. Алиев, Г. (1981). Академик А.Е.Крымский и его сочинение «Низами и его современники». // А.Е.Крымский. «Низами и его современники». Баку, Элм, 5-22.
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin məqbərəsinə ziyarəti zamanı nitqi. Gəncə, 24 may 2000-ci il. <http://lib.aliyevheritage.org/az/38133446.html> (30.04.2017).
4. Балагадирова, П. (2015). Об истории древней столицы Азербайджанской Албании Кабалы в трудах А.Е. Крымского. // КавказьПлюс. Общекавказская общественно-политическая газета, 14 ноября.
5. Çəmənzəminli, Y.V. (2005). Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər (ixtisarla) // Çəmənzəminli Yusif Vəzir. Əsərləri. Üç cildə. III cild. Bakı, “AVRASIYA PRESS”, 113-153.
6. Дмитрієнко, М., Ясь О. (1995). Агатангел Крымський (с.). // Історія України в особах XIX–XX ст. – Київ.: Україна, 420–425.
7. Hacıyeva, A. (2014). Aqafangel Krımski Nizami tədqiqatçısı kimi: Metodoloji problemlər // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1:176-183.
8. Халидов, А.Б. (1971). Предисловие. // А. Е. Крымский. История новой арабской литературы. XIX – начало XX века. М.: Гл. ред. ВЛ, 5-22.
9. Халимоненко Г.И. Кавказская Албания (Северный Азербайджан) в исследованиях Агатангела Крымского: историко-географический и этнографический аспект. // <http://udi.az/articles/0050.html> 06.03.2012 (5.03.2017).
10. Ілленко, І. (1990). Хватальна евакуація // Літ. Україна, 25 жовт.
11. Кищенко, И. (1995). Последний аргумент академика Крымского. Документальный рассказ // Зеркало недели, № 15 (28), 15-21 апреля.

12. Kraelitz-Greifonhorst, F. (1921/1922). *Bespreshungen / F. Kraelitz-Greifonhorst // Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*. Wien, 1921/22. 1:174–175.
13. Крымский, А.Е. (1971). *История новой арабской литературы (XIX - начало XX века)*. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы.
14. Крымский, А.Е. (1902). *Лекции по Корану*. Вып. I. Суры старейшего периода. Перевод с объяснениями. М.
15. Крымский, А. (1897). Низамий. // *Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона*. Т. 41. С.-Пб.
16. Крымский, А. (1947). *Низами и его изучение // Низами Гянджеви. Сборник статей*. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР.
17. Крымский, А.Е. (1981). *Низами и его современники*. Баку, Элм.
18. Кримський, Аг. (1925). *Перський театр. Звідки він узявся і як розвивавсь*. Київ: Українська Академія наук.
19. Крымский, А.Е. (1934). *Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании)*. (г. Габала). // *Сергею Федоровичу Ольденбургу. К пятидесятилетию научно-общественной деятельности*. 1882-1932. Сборник статей. Л., 289-305.
20. Крымский, А.Е. (1938). *Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании)*. Шеки. – Памяти академика Н.Я.Марра (1864-1934). М.-Л., 369-384.
21. Крымский, А.Е. (1931). *Тюркские литературы // Энциклопедический словарь Гранат*. Т.41, ч.10, М.: Рус. библиогр. ин-т Гранат, 340-404.
22. Гаджиева, А. А. (2013). *Низами Гянджеви: на вершине мудрости*. // *Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета. Научно-образовательный журнал*, 1 (9):8-12.
23. Грицик, Л.В. (2013). *Творчість Нізамі Гянджеві: форми рецепції в Україні*. // *Літературознавчі студії*, 39 (1): 269-278.
24. Гумметова, Ш. (2014). «Взгляд на азербайджанскую литературу» Юсифа Везира Чемазминли в истории литературы // «Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія філологічні науки», 2 (8): 19-24.
25. Гурницький, К.И. (1980). *Агафангел Ефимович Крымский*. М., Наука.
26. Марченко, В. (1971). *Давня азербайджанська література в дослідженнях А.Кримського*. //»Радянське літературознавство, 1:59-66.
27. Марченко, В. (2001a). *А.Кримський як дослідник азербайджанської літератури // Марченко В. Творчість і життя / Упорядн. Н.Смужаниця-Марченко, Н.Кочан. К.: Сфера, Дух і Літера, 13-27.*
28. Марченко, В. (2001b). *Давня азербайджанська література в дослідженнях А.Ю.Кримського // Марченко В. Творчість і життя / Упорядн. Н.Смужаниця-Марченко, Н.Кочан. К.: Сфера, Дух і Літера, 32-40.*
29. Полонська-Василенко, Н. (1971). *Академик Агафангел Юхимович Крымский. 1871— 1941 (Століття з дня народження та тридцятиліття з дня смерти)*. // *Український історик*, 03-04 (31-32):90-98.
30. Полонська-Василенко, Н. (1973). *Наукова спадщина академіка А.Ю. Кримського (У справі рукопису «Історії Хазар»)*. // *Український історик*, 03-04 (39-40):142-145.

31. Полонській-Василенко Н. Д. (1997). 28.06.1939 Звенигородка. // Матвеева Л. В., Циганкова Е.Г. А Ю.Кримський — неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибране листування. К: АТ«Обереги», 151-153.
32. Полонській-Василенко, Н. Д. (1997). 22.09.1939 Звенигородка. // Матвеева Л. В., Циганкова Е.Г. А Ю.Кримський — неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибране листування. К: АТ«Обереги», 156-158.
33. Сюндюков, И. (2007). Посвятил себя Украине: Жизнь академика Агатангела Крымского: подвиг ученого и гражданина, Газета «День» №194, 8 ноября 2007 г. <http://www.day.kiev.ua/ru/article/ukraina-incognita/posvyatil-sebya-ukraine> (26.12.2015).
34. Тунджай, Б. (2014). Письменное наследие Кавказских албан. Том I. Бишкек, «Улуу Тоолор».
35. Шалюгин, Г. Антон Чехов и Агафангел Крымский. <https://www.proza.ru/2010/02/09/211>. (14.11.2016).
36. Василюк, О.Д. (2011). Азербайджанская Албания в исследованиях Агафангела Крымского // Труды Института истории НАН Азербайджана, т. 36-37.
37. Василюк, О.Д. (2013). Неизвестные работы Агатангела Крымского по тюркологии в фондах ИР НБУВ / О. Д. Василюк // Східний світ, 4:84-92.
38. Вернадському, В. (1997). І. 31.12.40-01.01.1941. Киев. // Матвеева Л. В., Циганкова Е. Г. А Ю. Кримський — неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибране листування. К: АТ «Обереги».

Арзу Гаджиева (Азербайджан)

Академик Агафангел Крымский и судьба его последнего произведения

Резюме

Академик Агафангел Крымский (1871-1942) – одна из ярких фигур мирового масштаба в востоковедческой науке. Ученый был знатоком разных отраслей востоковедения, арабистом, семитологом, иранистом, тюркологом. Научные исследования в области азербайджанской литературы, истории, культуры занимают особое место в его творчестве. Он заложил основу украинского азербайджановедения. Из сотен статей академика о Ближнем и Среднем Востоке, напечатанных в энциклопедиях Брокгауза-Ефрона и Гранат, значительная часть относится к Азербайджану. В 1931 г. в энциклопедии Гранат была опубликована его статья «Тюркские литературы», где он в отдельном очерке, опираясь на свои многолетние изыскания, смог создать исчерпывающее представление об азербайджанской литературе. Но самой драгоценной жемчужиной богатого наследия А.Крымского является его фундаментальная монография «Низами и его современники». Эта работа, написанная им в 1941 г., по заказу Азербайджанского Филиала АН СССР в связи с подготовкой к 800-летию юбилею Низами Гянджеви, из-за начавшейся войны и репрессии ученого увидела свет только через 40 лет, в 1981 г., уже к 840-й годовщине великого поэта. В статье биография ученого рассматривается на фоне

удивительнейшей судьбы этого шедевра в двух плоскостях: интеллектуальной и экзистенциальной. Здесь анализируются также исследовательские концепция и метод А.Крымского. В выявлении проявлений тюркского духа в персоязычном наследии Низами, названного им «гениальным азербайджанцем», отразилось его понимание истории и личности.

Ключевые слова: *А.Крымский, «Низами и его современники», украинское азербайджановедение, востоковедение, тюрколог, язык, репрессия, исторический процесс, личность, философский метод, исследовательская концепция.*

Arzu Hajiyeva (Azerbaijan)

Academician Ahatanhel Krymsky and the Fate of His Latest Work

Abstract

Academician Ahatanhel Krymsky (1871-1942) is one of the world-class prominent personality of the Oriental Sciences. Scientist was a connoisseur of different fields of Oriental Sciences, Arabic scholar, semitologist, Iranian scholar, turkologist. The scientific researches about the Azerbaijani literature, history and culture have taken special place in his work. He has been founded the Azerbaijan Studies in Ukraine. Most part of the hundreds of articles of Academician which published in the Brockhaus, Efron, and Granat Russian encyclopedias concerning to the Near East and Middle East are belonged to Azerbaijan. He has made the detailed imagination about the literature of Azerbaijan by based to his perennial researches in his private essay which has included to the article named as “History of Turkey and its Literature” publishing in the Granat Encyclopedia in 1931. However, the most precious work of Krymsky’s rich heritage is the fundamental monograph entitled as “Nizami and his contemporaries”. This work which he wrote it by the order of the Azerbaijani branch of USSR Academy of Sciences by related to the preparation of the 800th anniversary of Nizami Ganjavi in 1941 has been able to publish only 40 years later due to the starting of the war and repression of the scientist any more in the 840th anniversary of genius poet in 1981. The biography of the scientist is looked through in the background of strange fate of this latest masterpiece in two: intellectual and existential aspects in the article. The concept and method of Krymsky’s research is also analyzed here. The view of his to the history and personality in the revealing of the appearances of the Turkish spirit has reflected in the Persian heritage of Nizami called as “Genius Azerbaijani”.

Key words: *A.Krymsky, “Nizami and his contemporaries”, Ukrainian Azerbaijani Studies, Oriental Studies, turkologist, language, repression, historical process, personality, philosophical method, concept of research.*
